

Molla Fenârî: Osmanlı İmparatorluğunun İlk Türk Şeyhülislamı, İstanbul 1951; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 228-229; Abdülkadir Altunso, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972, s. 1-3; Edib Yılmaz, *Molla Fenârî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshalarının Tavsiifi* (mezuniyet tezi, 1975), İÜ Ed. Fak. Arap-Fars Filolojisi; a.mlf. – Ayhan Yıldırım, “İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXI/3 (1995), s. 71-81; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 30-32, 232-241; Sıtkı Gülle, *Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri* (yüksek lisans tezi, 1990), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., “İlk Osmanlı Şeyhülislamı Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî (751-834/1350-1431) ve Onun Aynü'l-A'yân Tefsiri”, *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1999, s. 237-246; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul 1991; Recep Şehidoğlu, *Molla Fenârî ve Tefsir Metodu* (doktora tezi, 1992), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mustafa Aşkar, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Ankara 1993; a.mlf., “Osmanlı Devletinde Âlim-Mutasavvıf Prototipi Olarak İlk Şeyhülislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı”, *AÜİFD*, XXXVII (1997), s. 385-401; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları: Kuruluşun Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Bursa 2001, s. 109-121; Reşat Öngören, “Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislamı Molla Fenârî'nin Tasavvufî Yönü”, *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel vd.ğr.), Ankara 2002, XI, 114-119; Hüseyin Hüsameddin, “Molla Fenârî”, *TTEM*, XVI/18(95) (1926), s. 368-383; XVII/19(96) (1928), s. 148-158; Müjgân Cumbur, “İlk Türk-Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî”, *TY*, II/283 (1960), s. 17-18; Hakkı Şinasi Çoruh, “Türk Anadolu'da İlim Tarihinin İlk Büyük Siması İlk Osmanlı Şeyh-ül-İslâmı Molla Fenârî”, *TK*, X/120 (1972), s. 1265-1276; J. R. Walsh, “Fenârî-zâde”, *EP* (İng.), II, 879.

İBRAHİM HAKKI AYDIN

Düşüncesi. Molla Fenârî'nin düşüncesi genel olarak mantık, tefsir usulü, fıkıh usulü ve metafizikle ilgili eserlerinde ifadesini bulmuştur. İslâm düşünürlerinin yeni sentezlere yöneldiği hareketli bir dönemde yaşayan Fenârî, Moğol istilâsı ve Haçlılar sonrası İslâm dünyasının yeniden toparlanmaya çalıştığı ilmi ve fikrî ortamın güçlü bir temsilcisidir. Muhakkikler (muhakkikün) olarak bilinen âlimlerin yetiştiği bu ortamda fikirleri teşekkül eden Fenârî dinî ve lisanî ilimleri, Fahreddin er-Râzî'nin metafiziğini ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf metafiziğini bir büyük sentezde uyumlu hale getirmeyi denemiştir. Onun ilmi kişiliği, Anadolu'da filizlenmeye başlayan ve giderek Osmanlı ilim zihniyetinin temelini oluşturacak olan medrese-tekke bütünlüğünü kendinde temsil etmiş ve mutasavvıf-âlim tipinin Dâvûd-i Kayserî'den hemen sonraki örneklerinden birini ortaya koymuş olması bakımından da önem arz etmektedir. Mol-

la Fenârî'nin ilmi projesinde mantık, din ilimleri metodolojisi ve tasavvuf metafiziği birbiriyle çelişmeden ilişki içine sokulmuştur. Usul ilmi mantıkla bütünleştiği gibi tasavvuf da şer'î ilimlerle tam bir uzlaşma halindedir. Ayrıca bu ilim anlayışında vahdet-i vücûd metafiziğinin de mantık yöntemlerine dayalı bir ifadeye büründürülmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla onun düşüncesinde klasik İslâm düşüncesinin beyân (dinî bilgi), burhan (akıl kanıt) ve irfan (tasavvuf metafiziği) şeklinde isimlendirilen araştırma alanları birbirini bütünleyen bakış açılarını ifade etmektedir.

Taşköprizâde Ahmed Efendi, metafizik (el-ilmü'l-ilâhî) sahasındaki teorik ve tasavvufî bilgi edinme yollarından söz ederken bu ikisi arasında bir geçişlilik bulunduğunu ve nefsin arındırılmasına dayalı tasavvuf yolunun Anadolu'daki en büyük temsilcisinin Fenârî olduğunu belirtmektedir (*Mevsû'atü mustalaḥâti Miftâḥi's-sa'âde*, s. 251). Bu tesbitte ima edilen şey Fenârî'nin İbnü'l-Arabî tarafından ortaya konan tasavvufî görüşleri benimsemesidir. Nitekim Fenârî, İbnü'l-Arabî'nin bir dörtlüğüne yazdığı küçük bir şerhte vahdet-i vücûd ontolojisinin temel önermelerini açıkça göstermiştir. Bu önermelerin vurguladığı ana fikre göre gerçek varlık birdir ve Allah'tır. O'ndan başka her şeyin mevcudiyeti, gerçek varlığın ezelden beri ilminde bulunan ilk örnek ya da aslı gerçekliklere (a'yân-ı sâbite, hakâik) göre tesbit edilmesinden ibarettir. Bu varlığın taşıdığı isimler onun âlemle olan ilişkisini tanımlar ve nesnelere hangi varlık düzeyinde gerçeklik kazanacağını belirler (*Terceme ve Metn-i Şerḥ-i Rubâ'î*, s. 42 vd.). Esasen Sadreddin Konevî'nin *Miftâḥu'l-ğayb*'ına *Miṣbâḥu'l-üns* adıyla yazdığı şerh Fenârî'nin vahdet-i vücûd metafiziğiyle irtibatının mükemmel bir göstergesidir. Ayrıca Sadreddin Konevî, eserinde tasavvuf metafiziğini felsefî terminoloji bakımından da anlamlı olacak şekilde konusu, ilkeleri ve problemleri bakımından yeniden inşa etmek istediği için Fenârî'nin şerhiyle bu özgün girişime yeni açılımlar kazandırdığı söylenebilir. Fenârî tarafından, “insan gücünün sınırları içinde hak olan Allah'ı yaratıklarla ilişkisi ve âlemin O'ndan neşet etmesi bakımından bilmek” şeklinde tanımlanan metafiziğin konusu varlık veya ontolojik anlamıyla Hak, dolayısıyla da Hakk'ın varlığı olarak belirlenmekte, ilkeleri ilâhî isimler, problemleri ise bu isimlerin varlık mertebelerinde nasıl tecelli ettiği, kısacası Hak ile âlem arasındaki

ilişkinin nasıl gerçekleştiği şeklinde ortaya konmaktadır (*Miṣbâḥu'l-üns*, s. 44 vd.; krş. Sadreddin Konevî, *Tasavvuf Metafiziği*, s. 9). Bu ontolojik yaklaşımla paralellik gösteren bilgi anlayışına göre tasavvuf metafiziğinin ilke ve problemleri hakkında gerçeği öğrenme ahlâkî arınma yoluyla, bu yol da benzer bir hali daha önce yaşamış ârifin delâletleriyle olabilir. Eğitim yoluyla aktarılan bilginin ârif tarafından akla uygun yöntemlerle verilmesi mümkün olduğu gibi bilgileri alan kimse de bunların kesinliğine hükmetmek için mantıkî yollara her durumda ihtiyaç duymayabilir. Bu bağlamda Fenârî'nin vurguladığı ana fikir, metafizik ilkelerin ancak ilâhî sırlara vâkıf olan âriflerce bilinebildiği ve dolayısıyla metafizik meseleler hakkında onların söz sahibi olduğu şeklindedir. Ayrıca âriflerin tasavvuf doktrinlerini akla uygun biçimde aktarması, bu bilgilerin esasen teorik yöntemin ölçütü sayılan mantığa indirgenebileceği anlamına gelmediği gibi belirli ölçütlerden mahrum bulunduğu yahut hiçbir ölçüte vurulamayacağı anlamına da gelmemektedir. Aksine, her bilgi ve varlık düzeyi için yeni ve izâfî mânalara kazanan çeşitli ölçütler söz konusudur (*Miṣbâḥu'l-üns*, s. 48-49; krş. Sadreddin Konevî, *Tasavvuf Metafiziği*, s. 10-11). Konevî'nin anılan eserinde (*Tasavvuf Metafiziği*, s. 7-12), vahdet-i vücûd ile teorik (felsefî yahut kelâmî) metafizik arasında gözlemlenecek terminolojik ortaklıkların tasavvufu ulaşılan yüksek hakikatlere teorik çabıyla ulaşıldığı anlamına gelmediği, ortak bir terminolojinin kullanılmasının sadece tasavvuf doktrinini akla uygun bir ifadeye büründürme amacına yönelik olduğu vurgulanmaktadır. Fenârî'nin de aynı entelektüel tavra sahip çıktığı, Konevî'nin yolunu izleyerek teorik ve tasavvufî yollar arasında bir köprü oluşturmak istediği anlaşılabilir. Nitekim şerhinin tam adındaki “beyne'l-ma'kul ve'l-meṣhûd” ibaresi “miftâḥu'l-üns” tabiriyle anlam bütünlüğü içindedir ve müellifin akla dayalı bilgiyle keşfe dayalı bilgiyi aynı metinde yakınlaştırma amacını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Fenârî, yine Konevî'nin ana fikirlerini takip ederek metafizik alanda teorik yöntemi önemli saymakla birlikte insanın hata yapabileceğini ifade etmiş, kesin bilgi için izlenmesi gereken yöntemin tasavvufî müşahede olduğunu savunmuştur (*Miṣbâḥu'l-üns*, s. 33-36). Keşfe dayalı yöntem nihaî olarak âlemde mevcut nesnelere değil doğrudan doğruya Allah'ın varlığına yöneliktir. Çünkü eşya-

nın son gerçekliği onun Allah'ın ezeli bilgisinde taayyün etmiş ilk örneklerle aynı olduğundan (a.g.e., s. 39; krş. *Terceme ve Metn-i Şerh-i Rubâ'î*, s. 42, 48) ontolojik gerçekliğe ulaşmayı ve Allah'a yönelişi gerçekleştirmektedir. Ârif bu yönelişte aklının sağlayabileceği bütün verileri, bütün ilke, kural ve kanunları aşarak, akılla tanımlanmış soyut ve tümel kavramların ötesine geçerek ontolojik gerçekliği aşkın bir düzeyde kavramış olmaktadır (*Mişbâhu'l-üns*, s. 42). Fenârî'nin tanıttığı bu yöntem bir bakıma XX. yüzyıldaki fenomenolojiye ve buna dayalı varlık felsefesine öncülük ettiği söylenebilir. Eşyanın aslı gerçekliğini Allah'ın ilminde nasıl ise öylece bilmek şeklinde belirlenen bir gayenin teorik yöntemi metafizik için dışarıda bırakmasından ötürü Fenârî teorik aklı eleştirmekte ve bunu tasavvuf metafiziğine özgü bilgiye akılla ulaşılabilirliği kanaatini geçersiz kılmak için yapmaktadır. Kendisinin, Konevî ile birlikte metafizik meselelerin teorik kanıtlarla ortaya konamayacağını belirtirken dayandığı gerekçeler teorik hükümlerin, süjeye ait bakışın niyet, inanç, yetenek gibi farklılıklara göre değişmesi veya bakış açısına göre değişiklik göstermesi, bunun ötesinde teorik aklın iki çelişkili hükümden birinin yanlışlığını kanıtlayıp çelişkiyi her durumda giderememesi veya çelişen fikirler için birbirleriyle yenilemeyen kanıtlar ortaya koyabilmesi şeklindedir (a.g.e., s. 33). Esas itibarıyla teorik aklın sınırları içinde kalarak kendisini aşamayacağı ve ilâhî olanla irtibat kuramayacağı yolundaki bir ana fikre dayanan bu eleştiri, modern Batı felsefesinin kendine özgü yapısına rağmen Immanuel Kant'ın teorik akla yönelttiği eleştirileri ve Hegel'in ontolojik bir mutlak akıl kavramıyla Kant'ı aşma çabasını hatırlatmaktadır. Fenârî tarafından oldukça sistematik biçimde dile getirilen bu eleştirel tavır aslında teorik aklın inkârı anlamına gelmemekte, aksine, insan aklının kendi işleyiş alanı ve sınırları içinde hem kavramsal gerçekliğe ulaşmak hem de şer'î ilimleri temellendirmek bakımından vazgeçilmez öneme sahip olduğunu ifade etmektedir.

Bu sebeple, Fenârî'nin Fâtiha sûresini tefsir etmek için yazdığı eserin başlangıç sayfalarında (*'Aynü'l-a'yân*, s. 13-16) teorik bilginin epistemolojisine yönelik olarak İbn Sînâcı duyular ve idrak psikolojisinin terimlerine dayalı tanım ve çözümlemelere yer verilmiş olması şaşırtıcı değildir. Ayrıca Fenârî, Beyzâvî'den hareketle temel din ilimlerini akaide ilişkin olarak

kelâm ilmi, zâhirî amellere ilişkin olarak fıkıh ilmi (usul dahil) şeklinde tasnif ederken bu şemaya, mânevî halleri amelî açıdan ele alan tasavvuf ilmiyle ontolojik gerçekliği konu edinen mükâşefe ilmini de dahil etmektedir (a.g.e., s. 25). Gazzâlî'den beri süregelen ve tasavvufu şer'î ilimlere katmayan bu anlayış Fenârî'nin ilim anlayışında da görülmektedir. Sadreddin Konevî'nin *İ'câzü'l-beyân fi te'vili ümmi'l-Kur'ân* adlı Fâtiha sûresi tefsirinden de yararlanılarak kaleme alınmış birkaç paragrafta ise Kur'an lafzının zâhirî ve bâtinî mânaları üzerinde durulmakta ve anlam düzeyleriyle varlık düzeyleri arasındaki ilişki, rahmân ve rahîm isimlerinin farklı anlam düzeyleri örnek verilmek suretiyle ortaya konmaktadır (a.g.e., s. 9-10; krş. Sadreddin Konevî, *Fâtiha Suresi Tefsiri*, s. 317-318, 321-322). Dolayısıyla hem genel ilim anlayışı hem özelde tefsir anlayışı bakımından şer'î ilimle tasavvufî bakış açısı birbirini bütünlemiş olmaktadır.

Fenârî'nin düşüncesinin ifade edildiği diğer bir alan fıkıh usulüdür. Bu sahada telif ettiği *Fuşûlü'l-bedâyi'* adlı eser bir bakıma Fahreddin er-Râzî sonrası düşüncesinin bazı temel özelliklerini taşır. Küllî kaideleri tesbit ederek bundan cüz'î kuralları çıkarmak bu düşüncenin en önemli unsurlarındandır. Diğer taraftan nakil ve akıl arasında tam bir uyum oluşturmaya yönelik olan bu yöntemde akli açıklama tavrı alabildiğine öne çıkmaktadır. Fenârî ile birlikte Osmanlı düşüncesinin neredeyse artık temel yönelişi haline gelecek olan metafizik düşüncede naklî ve akli bilgiyi irfanî bir düzeyde telif etme çabası, söz konusu fıkıh usulü olduğunda yerini akli yaklaşımın daha çok öne çıktığı bir yönetime bırakmakta, Fenârî fikhî icthâdi tamamen kendi çizgisine ve yöntemi içerisinde ele almaktadır. Her ne kadar *Fuşûlü'l-bedâyi'*de yer yer metafizik meseleleri de tartışmakta veya meseleleri bir metafizikçi üslûbuyla ele almakta ise de usul alanında keyfiliğe yol açma ihtimali olan söz ve ifadelerden uzak durmuştur. Esirüddin el-Ebherî'nin *İsâgüci'sine* yazdığı *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye* adlı şerhin baş tarafı mevcudu bir cihetten kendine konu edinerek mevzu, mebâdî ve mesâil yönünden farklılaşmak suretiyle müstakil disiplin haline gelen ilimleri, insan şahsiyetini bölmeden ve insanın varlıkla irtibatını koparmadan tahsil etme imkânını sağlayan bir ilim anlayışını felsefî olarak temellendirdiği için daha sonra "Cihet-i Vaḥde" başlığı altın-

da müstakil risâle haline getirilip şerh ve hâşiyeye konu edilmiştir. Molla Fenârî, bu düşüncelerini *Fuşûlü'l-Bedâyi'*de (I, 4-6) fıkıh usulünü ele alırken tatbik etmiş, özellikle burada, bir ilmi ilgili olduğu alanlardan koparmadan nasıl ele almak gerektiğini gösterdiği gibi bir ilmin diğer ilimlerin elde ettiği neticelerden nasıl istifade edebileceğini de göstermiştir.

Molla Fenârî'nin kendisinden önceki entelektüel birikimden yararlanma hususunda kapsayıcı bir bakış açısına sahip olması, farklı ya da çatışan düşünce geleneklerini birbiriyle uyuyacak tarzda yeniden ele alabilmesini sağlamış ve daha yüksek bir düzeyde gerçekleştirilecek bir sentezi düşünürün asıl gayesi haline getirmiştir. Din ilimleri olarak fıkıh ve kelâm, felsefî analiz ve teorik kanıtlama yöntemi olarak mantık, vahdet-i vücûd metafiziği olarak tasavvuf bu düşünce sisteminde dinî ve akli meşruiyet sorunu yaşamadan bir arada bulunmaktadır. Bu yaklaşımıyla Fenârî kendisinden sonraki Osmanlı düşünce ve ilim hayatına yön vermiş şahsiyetlerden biridir.

BİBLİYOGRAFYA :

Molla Fenârî, *Şerhu İsâgüci*, İstanbul 1287, s. 2-3; a.mlf., *Fuşûlü'l-bedâyi'*, İstanbul 1289, I, 4 vd.; a.mlf., *'Aynü'l-a'yân*, İstanbul 1325, s. 9-10, 13-16, 25; a.mlf., *Mişbâhu'l-üns* (nşr. Muhammed Hâcevî), Tahran 1374 hş., s. 33-36, 39, 42, 44 vd., 48-49, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *Terceme ve Metn-i Şerh-i Rubâ'î-i Şeyh-i Ekber Muhyiddin 'Arabî* (trc. ve nşr. Muhammed Hâcevî), Tahran 1374 hş., s. 41-52; Sadreddin Konevî, *Fâtiha Suresi Tefsiri: İ'câzü'l-beyân fi te'vili'l-ümmi'l-Kur'ân* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2002, s. 317-318, 321-322; a.mlf., *Tasavvuf Metafiziği: Miñlâh-ı Gaybi'l-cem ve'l-vücûd* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2002, s. 7-12; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, Bağdad 1975, s. 15; a.mlf., *Mevsû'atü muştalâhâti Miñlâhi's-sa'âde* (nşr. Ali Dahrûc), Beyrut 1998, s. 251; Mustafa Aşkar, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Ankara 1993, s. 155-195.

TAHSİN GÖRGÜN

MOLLA FENÂRÎ CAMİİ

(bk. FENÂRÎ İSÂ CAMİİ).

MOLLA GÜRÂNÎ

(ö. 893/1488)

Osmanlı âlimi ve müftüsü.

Asıl adı Şemseddin Ahmed b. İsmâil'dir. Bazı kaynaklarda ismi verilirken Şemseddin yerine Şerefeddin veya Şehâbeddin unvanı da kullanılır. Onun önce Şere-